

УДК 811.161.2'271-6:172

**ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ІНТЕНЦІЙ В ЕПІСТОЛЯРІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
(НА ПРИКЛАДІ ВОКАТИВІВ ТА ПРОЩАЛЬНИХ ФОРМУЛ)**

Торчинська Наталія Миколаївна,

кандидат філологічних наук, доцент,

Хмельницький національний університет

м. Хмельницький, Україна

natatora@ukr.net

Анотація: у статті проаналізовано структуру й семантику вокативів і прощальних етикетних формул як осмислених комунікативних інтенцій, використаних Лесею Українкою в листах до видатних діячів початку ХХ ст., і з'ясовано причини й тенденції функціонування таких мовно-етикетних формул у суспільстві.

Ключові слова: епістолярій, інтенція, мовно-етикетні формули, вокатив, Леся Українка.

Жоден етнос не існує без мовно-етикетних формул, які відіграють важливу роль як у середині певної спільноти, так і за її межами, і саме знання специфіки функціонування таких категорій, як привітання, прощання, звертання, прохання, відмова, погодження тощо сприяє взаєморозумінню між носіями різних культур. Особливе місце тут посідає використання звертань до людини, яке водночас вказує на статус адресата і ставлення мовця до нього. Максимально наближеним до розмовного стилю в цьому аспекті можна вважати епістолярний, бо саме в листах зберігається увесь набір мовних засобів, яким послуговувався певний етнос протягом століть. На їхній основі

можна простежити й еволюцію або зміну системи мовно-етикетних формул, притаманних суспільству на певному етапі його розвитку, визначити особливості вербалізації інтенцій мовця, його ставлення до оточення, сприймання інформації тощо. Тому й маємо сьогодні низку напрацювань, присвячених характеристиці особливостей вираження звертально-прощальних словоформ, словосполучень, мовних кліше в ідіостилях українських письменників. Тут варто згадати праці О. Братаніч (Г. Качур), В. Брехуненка (І. Огієнко), Д. Дубенко, І. Домрачевої (В. Стус), О. Калити (І. Огієнко), О. Корчової (О. Довженко), Л. Мацько (Т. Шевченко), А. Найруліна (О. Кобилянська), М. Телеки (Я. Головацький, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, М. Рильський, І. Франко та ін.), І. Фокіна (П. Куліш) та ін.

Метою статті став аналіз структури й семантики вокативів і прощальних етикетних формул як осмислених комунікативних інтенцій, використаних Лесею Українкою в епістолярії, оскільки саме листи й виконують регулятивну функцію, створюючи відповідну, здебільшого сприятливу, психологічну атмосферу для спілкування, передачі й сприймання інформації, що дозволяє досягти певного результату. Матеріалом для дослідження обрано опубліковані листи письменниці до Івана Франка, Володимира Гнатюка, Михайла Грушевського, Агатангела Кримського та Михайла Павлика, що є яскравим зразком реалізації інтенцій адресанта.

Хоча епістолярій Лесі Українки неодноразово був предметом наукових зацікавлень мовознавців та літературознавців (В. Бербенець, С. Богдан, В. Власенко, В. Деркач, І. Домрачева, С. Єрмоленко, М. Коцюбинська, С. Кочерга, О. Красовська, М. Крупа, О. Масло, Т. Панько, Т. Салига, В. Сімович, О. Сліпушко, Ю. Трохименко та ін.), проте вихід у світ 14-томного видання творів поетеси до 150-річчя з дня її народження став поштовхом до нових рзв'ідок, присвячених всебічному вивченню її творчості, зокрема й листів.

Як справедливо зазначають дослідники, «читання листів – завжди відкриття найпотаємнішого. Читати листи – ніби торкатися до тонких струн

серця» [1, с. 79], бо саме епістолярна спадщина найбільш яскраво відображає потреби, інтереси, бажання, переконання та ідеали особистості, розкриває особливості її мислення, світосприйняття, уміння передавати власний досвід і ділитися певною інформацією, майстерність оперувати словом за відсутності можливості одразу вести діалог з адресатом, тобто повністю розкриває внутрішній світ і стан душі автора.

Із погляду психолінгвістики, будь-яке слово в індивідуальному мовленні може набувати додаткового змісту, зумовленого життєвим досвідом людини, викликати певні особисті думки, образи, асоціації, емоції, відмінні від усталеного сприйняття й розуміння. «Таке індивідуалізоване значення отримало назву особистісного змісту. ... Зміст слів відображає не стільки об'єктивний, скільки суб'єктивний світ людини, особливості її психічного життя. Тому мовленнєву діяльність часто використовують у психодіагностиці як один із надійних інструментів виявлення особистісних особливостей людини, її психічних станів і властивостей» [2, с. 16]. Звісно, що, отримавши лист, у якому витримані всі мовно-етикетні норми, адресант сприйматиме інформацію відповідно до задуму (інтенції) адресата або ж намагатиметься його зрозуміти.

Варто пам'ятати, що в писемному мовленні відсутній зв'язок із реципієнтом, що особливо проявляється в епістолярному стилі, бо автор не може використати міміку й жести, інтонацію, зрештою, зміст повідомлюваного дуже швидко може втратити актуальність, що теж певною мірою сприяє виробленню уміння вчасно донести інформацію. Максимум, чим адресант може передати свої емоції, – це розділові знаки (а в сучасному дискурсі – різні можливості комп'ютерного друку), тому мовно-етикетні формули в більшості листів мають своє місце (вітальні розташовані по центру, прощальні – на весь рядок, а праворуч підпис), часто набувають форми окличних речень, можуть містити підкреслення або власноруч зроблені виділення.

Вокативи як невід'ємні складники епістолярного стилю відіграють важливу роль в епістолярії Лесі Українки (за О. Селівановою, вокатив –

«1) граматичний кличний відмінок із значенням звертання до особи чи персоніфікованого предмета ...; 2) звертання як синтаксична конструкція – слово або сполука, що позначають особу чи персоніфікований предмет, явище, до яких звертається мовець ...» [3, с. 72]).

Авторка в листах послуговувалася різними формами звертання до своїх адресатів, що зумовлено їхнім статусом, віком, родинними чи дружніми стосунками, ступенем знайомства тощо. Аналіз епістолярію Лесі Українки з погляду використання нею мовно-етикетних формул дозволяє сконцентруватися на особливостях вербалізації інтенції авторки, зумовленої саме статусом адресатів – родичі, друзі, знайомі, колеги, громадські діячі та ін.

«Інтенція (задум) – комунікативний намір адресанта (осмислений чи інтуїтивний), який визначає внутрішню програму і спосіб її втілення» [2, с. 37]. Саме з метою вплинути на підсвідомість одержувача листа й підштовхнути його до певних дій усі автори використовують епістоляризми, структура і значення яких зумовлені традиціями як стилю мовлення, так і певного етносу.

Іван Франко для Лесі Українки був величиною європейського масштабу, що підтверджують її звертання до нього в листах. Якщо на початковому етапі поетка писала **Шановний добродію!** [4, т. 12, с. 23], де «шановний – якого поважають, шанують; уживається як складова частина ввічливого звертання» [5, т. 11, с. 404] та «добродій – дорослий чоловік, переважно з привілейованих шарів суспільства; форма ввічливого звертання до такого чоловіка» [5, т. 2, с. 324], то згодом поряд із лексемою *добродій* фіксуємо вже ад'єктив *високоповажний*, те саме, що високошановний – «гідний великої пошани, поваги (вживається при офіційно-ввічливому звертанні до кого-небудь або в розмові про когось)» [5, т. 1, с. 495]: **Високоповажаний добродію!** [4, т. 12, с. 90, 170, 378, 383].

Надалі в листах Леся Українка до звертання *шановний добродію* додає французьку етикетну формулу *cher Maître* (дорогий метре) **Шановний добродію et cher Maître** [4, т. 12, с. 362] (див. *metr* – «учитель, наставник» [5, т. 4, с. 693], яка згодом використовується уже самостійно: **Cher Maître!** [4, т. 12,

с. 403, 404, 410; т. 13, с. 156; с. 166], таким чином визнаючи статусність Великого Каменяра.

Здебільшого усі листи поетеси починаються безпосередніми одно- або двослівними звертаннями до адресата, проте в листах до І. Франка знаходимо конструкції, де франкомовне звертання стоїть після етикетної формули: *Вибачте, cher Maître, що приписую на цьому кланті, – на лист не можу здобутися, бо почтарь наганяє...* [4, т. 12, с. 390]; *Будьте ласкаві, cher Maître, написати мені сюди, як стоїть та справа з Ганкевичем...* [4, т. 12, с. 401].

Зрештою, фіксуємо навіть поєднання лексем *пан* і *товариш*, які певною мірою підсилюють одна одну, таким чином підкреслюючи ставлення Лесі до Івана Франка та наголошуючи на спільності їхніх ідей та інтересів: *Дорогий пане товаришу, коли Ви дозволяєте так себе назвати, то я з охотою готова...* [4, т. 13, с. 176], де *пан* – «той, хто належав ... до інтелігенції; шаноблива форма звертання до чоловіка в усній народній мові» [5, т. 6, с. 41], а *товариш* – «людина, зв'язана з ким-небудь дружбою, щирий друг, приятель; ... соратник, однодумець» [5, т. 10, с. 160].

Для прощання з І. Франком поетеса переважно використовувала лексему *поважання* зі значенням «почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чиїх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось; повага» [5, т. 6, с. 631], таким чином підкреслюючи і поглиблюючи рівень поваги, висловленої у вітальній формулі: *З поваженням Л. Кос[ач]* [4, т. 12, с. 362, 401, 403]; фіксуємо розширену прикметниками форму прощання: *З правдивим поваженням Н. С. Ж.* [4, т. 12, с. 23]; *З глибоким поваженням Л. Косач* [4, т. 12, с. 384]. Відмінним тут є лише самоідентифікація, авторка використовує як криптоніми (*Л. У.*, *Н. С. Ж.*), так і власне прізвище (*Л. Косач*). Зауважимо, що в поєднанні з іншими формами прощання переважно вжито псевдонім Леся Українка: *Завжди прихильна до Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 91], *Щиро поважаючи Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 171], *Стискаю Вашу руку. Леся Українка* [4, т. 12, с. 406], *З найглибшою повагою до Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 411], *Бувайте здорові. Стискаю Вашу руку. Excelsior!*

Спасибі за адреси. Леся Українка [4, т. 13, с. 185], тоді як інші варіанти – справжнє ім'я чи криптоніми фіксуємо рідше: *До побачення. Л. Косач* [4, т. 12, с. 378], *Мій привіт Вашій родині! Л. Косач* [4, т. 13, с. 167], *Щирий привіт всій Вашій родині. Л. У* [4, т. 13, с. 157]. На цей аспект свого часу звернула увагу О. Красовська, яка зауважила, що «листи до критиків, літераторів, однодумців мали іншу форму та інший зміст, ніж листи до рідних. Поетеса підписує їх іноді криптонімами «Л. К.», «Л. У.», «L», «Л», «Л. Укр.»,... короткі форми самоназивань, очевидно, є наслідком впливу ділового, робочого настрою [6, с. 42], тоді як для рідних вона переважно залишалася *Лесею*.

На таку ж статусність адресата – Володимира Гнатюка – вказують мовно-етикетні формули *Високоповажаний добродію!* [4, т. 12, с. 206, 217, 239, 395; т. 13, с. 144] та *Шановний добродію!* [4, т. 14, с. 412]. Перегукуються і прощальні формули, побудовані з використанням дериватів від лексеми *повага*: *Зостаю з правдивим поважанням Леся Українка* [4, т. 12, с. 207, 218], *З поважанням Леся Українка* [4, т. 12, с. 396; т. 13, с. 144], *Щиро поважаючи Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 239], *Здоровлю Вас щиро з найбільшим поважанєм Леся Українка* [4, т. 12, с. 240].

Незначну частку становлять листи письменниці до Михайла Грушевського, до якого вона зверталася, використовуючи гоноративи, що передають рівень поваги до особи шляхом додавання до звертання посади (звання, титулу): *Високоповажаний пане професоре!* [4, т. 13, с. 157], *Вельмишановний пане редакторе!* [4, т. 14, с. 90]. Чи не єдиним є використання імені і по батькові при офіційному звертанні: *Високоповажаний Михайле Сергійовичу!* [4, т. 14, с. 298]. Прощальні формули вже стали традиційними: поряд із *поважанням* (*З правдивим поважанням Л. Косач* [4, т. 13, с. 157]) авторка послуговується лексемою *пошана* зі значенням «почуття поваги, що ґрунтується на визнанні великих чеснот, суспільної ваги або позитивних якостей кого-, чого-небудь» [5, т. 7, с. 478]: *З правдивою пошаною Леся Українка* [4, т. 14, с. 90], *З глибокою і щирою пошаною Леся Українка* [4, т. 14, с. 298].

На ближчі, приятельські, стосунки вказує вокатив *товаришу*, яким Леся Українка послуговується в листах до Агатангела Кримського, поширюючи формулу атрибутивами, де домінує лексема *дорогий* («близький, милий серцю» [5, т. 2, с. 379]): *Дорогий товаришу!* [4, т. 12, с. 319; т. 13, с. 327, 423; т. 14, с. 272], *Вельмишановний і дорогий товаришу!* [4, т. 13, с. 27], *Шановний і дорогий товаришу!* [4, т. 13, с. 436]. Для підтвердження щирих і дружніх стосунків, можливо, навіть спорідненості в поглядах, однотайності, поетеса використовує такий само вокатив і в прикінцевих рядках, де вкотре називає *товаришем* адресата: *Моїм невідомим прихильникам моє вітання, а Вам, дорогий товаришу, щире стискання руки. Завжди прихильна до Вас Л. Косач* [4, т. 12, с. 320], *Тим часом будьте здорові. Стискаю Вашу руку, мій товаришу. Л. Косач* [4, т. 13, с. 29], а також іменує так і себе: *Ваша товаришка Л. Косач / Л. К.* [4, т. 13, с. 437; т. 14, с. 275]. Саме продуктивність вокатива *товариш* у листах Лесі Українки заперечує його винятково «радянську» конотацію і підтверджує, що таке звертання здавна існувало в українській національній традиції, репрезентуючи повагу, довіру, дружбу.

Для порівняння візьмемо мовно-етикетні формули з листів до Михайла Павлика, до якого поетеса звертається винятково вокативом *друже*, поєднавши його з атрибутивом: *Шановний друже!* [4, т. 12, с. 152, 154, 166, 174, 176, 180, 189, 194, 203, 235, 366; т. 13, с. 37, 47; т. 14, с. 29], *В[и]с[око]п[оважаний] друже!* [4, т. 12, с. 172]. Для прощання з М. Павликом у більшості листів використано стійку словосполуку, досить продуктивну в живому мовленні українців: *Будьте здорові! Л. У.* [4, т. 12, с. 156, с. 177, 180; т. 13, с. 38], *Будьте здорові! Л. Косач* [4, т. 12, с. 196, 235]. Знаходимо варіанти, де авторка водночас вказує на прихильність до адресата: *Будьте здорові! Щиро прихильна до Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 168], *Завжди однаково прихильна до Вас Леся Українка* [4, т. 12, с. 153], *Щиро прихильна до Вас Л. К.* [4, т. 14, с. 29], а також висловлює бажання таки привітатися й попрощатися шляхом потискування руки, оскільки рукостискання здавна було певним символом довіри й поваги, взаєморозуміння й досягнення домовленостей: *Щиро стискаю*

Вашу руку, до побачення чи на прощання, се вже як трапиться! Л. Косач [4, т. 12, с. 191], *Сердечно стискаю Вашу руку.* Л. Косач [4, т. 12, с. 367; т. 13, с. 47], *Стискаю Вашу руку, шановний друже.* Л. Косач [4, т. 12, с. 374].

Аналіз засобів вербалізації вокативів та прощальних виразів свідчить, що мовлення Лесі Українки в листах є змістовно продуманим, контрольованим, інтенційно вмотивованим, розрахованим на конкретного адресата.

Зауважимо, що письменниця в ролі вокативів майже не використовує антропоніми, що свідчить про європейськість її мислення, світогляду, бо й до сьогодні звертання на ім'я за кордоном прийнятне лише до людей із близького оточення.

Отже, можемо говорити, що вибір тих чи інших вітально-прощальних формул в епістолярії Лесі Українки спрямований на досягнення поставленої мети, яка впливає з комунікативних інтенцій авторки. Обираючи вокатив і додаючи до нього ще різні й атрибутиви із позитивною конотацією, письменниця враховувала низку особливостей – вік адресата, стать, соціальне становище, характер взаємин, мету спілкування тощо. Те саме стосується і прикінцевих речень, у яких авторка в більшості випадків висловлює повагу й пошану до співрозмовника.

Водночас епістолярна спадщина поетеси усталила використання низки стійких етикетних формул, які використовували для встановлення контакту зі співрозмовником, підтримки спілкування в доброзичливій, відвертій атмосфері. Як зауважують дослідники, «за часів Лесі Українки тодішні українці рідко у своєму лексиконі використовували такі форми звертання національного мовного етикету: пані та панове, панове громадо, посестри, побратими, товариство, добродійко, добродію. Такі звертання характеризують особливість українського національного мовленнєвого етикету [1, с. 80].

На нашу думку, вибір Лесею Українкою саме означеної стратегії мовленнєвої комунікації в листах, тобто використання при спілкуванні з тогочасними відомими діячами етикетних форм із додатковими позитивно конотованими атрибутивами, насамперед зумовлений такими соціальними

факторами, як високий рівень освіти й родинне виховання, знання як власне українського етикету, так і європейського (чому сприяли її поїздки за кордон і значна кількість знайомств), що сформувало в уявленні поетеси відповідні норми поведінки й міжособистісного спілкування, яскраво відображеного в її епістолярії.

Перспективу дослідження вбачаємо в характеристиці засобів вербалізації різних елементів чужого мовлення в епістолярії Лесі Українки.

Список літератури

1.Бербенець В. О., Домрачева І. Р. Мовно-етикетні одиниці в листах Лесі Українки // Вестник ДонНУ. – 2019. – С. 77-81. URL : <https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/7619/7621>

2.Психологія мовлення і психолінгвістика: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Калмикова Л.О., Калмиков Г.В., Лапшина І.М., Харченко Н.В.; за заг. ред. Л.О. Калмикової. – К. : Переяслав-Хмельницький педагогічний інститут, в-во «Фенікс», 2008. – 245 с.

3.Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.

4.Леся Українка. Повне академічне зібрання творів: у 14 томах. Луцьк, 2021. Т. 1-14.

5.Словник української мови: в 11 томах. Київ, 1970–1980. Т. 1-11.

6.Красовська О. Самоназивання та форми звертань у листах Лесі Українки // Культура слова. – Київ, 2001. – Вип. 59. – С. 42-47